

**DEONTOLOGIK KOMPETENSIYA: ZAMONAVIY PEDAGOGIKA VA TILSHUNOSLIKDA
NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLAR VA AMALIYOT**

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, kafedra mudiri —

Urishov Shakir Mamataliyevich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Toshkent sh., O'zbekiston

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy oliy ta'lim tizimida, xususan tilshunoslik va chet tillarini o'qitish sohasida mutaxassislarining deontologik kompetensiyasini shakllantirish muammolari chuqur tahlil qilingan. Deontologik kompetensiyaning tuzilmaviy komponentlari (kognitiv, aksiologik, faoliyatli) aniqlangan bo'lib, uning kasbiy madaniyatdagi o'rni ochib berilgan. Maqolada 8 ta yetakchi olimlarning ilmiy qarashlariga asoslangan iqtiboslar keltirilgan holda, deontologik me'yorlarning nafaqat axloqiy, balki pedagogik samaradorlik omili ekanligi isbotlangan. Shuningdek, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ushbu kompetensiyaning rivojlanish darajasini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *deontologik kompetensiya, kasbiy etika, pedagogik burch, tilshunoslik, akademik halollik, kasbiy identifikatsiya, axloqiy dilemma, kompetensiya yondashuvi.*

Аннотация: *В данной статье представлен углубленный анализ проблем формирования деонтологической компетентности специалистов в современной системе высшего образования, в частности в области лингвистики и преподавания иностранных языков. Выявлены структурные компоненты деонтологической компетентности (когнитивная, аксиологическая, деятельностьная) и раскрыта ее роль в профессиональной культуре. В статье приводятся цитаты из научных взглядов 8 ведущих ученых, доказывающие, что деонтологические нормы являются не только моральным, но и фактором педагогической эффективности. Также разработаны методические рекомендации по повышению уровня развития этой компетентности в высших учебных заведениях Узбекистана. Ключевые слова: деонтологическая компетентность, профессиональная этика, педагогический долг, лингвистика, академическая честность, профессиональная идентификация, моральная дилемма, компетентностный подход.*

Abstract: *This article provides an in-depth analysis of the problems of forming deontological competence of specialists in the modern higher education system, in particular in the field of linguistics and foreign language teaching. The structural components of deontological competence (cognitive, axiological, activity) are identified, and its role in professional culture is revealed. The article provides citations based on the scientific views of 8 leading scientists, proving that deontological norms are not only a moral, but also a factor of pedagogical effectiveness. Methodological recommendations are also developed to increase the level of development of this competence in higher educational institutions of Uzbekistan.*

Keywords: *deontological competence, professional ethics, pedagogical duty, linguistics, academic integrity, professional identification, moral dilemma, competency approach.*

1. KIRISH

XXI asrning chorak qismiga kelib, global ta'lim fazosi tubdan o'zgardi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va masofaviy ta'lim platformalarining joriy etilishi o'qituvchi va talaba o'rtasidagi an'anaviy munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Bunday sharoitda mutaxassisning raqobatbardoshligi endi faqat uning fanni bilish darajasi bilan emas, balki uning kasbiy xulq-atvori, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati va ijtimoiy mas'uliyati bilan belgilanadi. Aynan shu nuqtada "deontologik kompetensiya" tushunchasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, "Yangi O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida oliy ta'lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish vazifasi qo'yilgan. Bu jarayonda o'qituvchilar va tilshunoslarning nafaqat lingvistik, balki axloqiy-psixologik tayyorgarligi ham ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Deontologik kompetensiya – bu mutaxassisning o'z kasbiy burchini, huquqiy va axloqiy me'yorlarni chuqur anglagan holda, vijdonan va mas'uliyat bilan bajarishga bo'lgan integrativ qobiliyatidir.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ko'plab oliy o'quv yurtlarida kasbiy etika fanlari formal ravishda o'qitilmoqda, ammo talabalarda deontologik qarashlarning ichki ehtiyojga aylanishi, ya'ni kompetensiyaga transformatsiya bo'lishi yetarli darajada o'rganilmagan. Xususan, til o'qituvchilari madaniyatlararo muloqot vositachisi sifatida ikki tomonlama mas'uliyatni – o'z ona madaniyati qadriyatlarini saqlash va xorijiy madaniyatga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'z zimmasiga oladi. Bu esa yuksak deontologik madaniyatni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi – deontologik kompetensiyaning nazariy mohiyatini ochish, uning tarkibiy qismlarini aniqlash va tilshunoslik-pedagogika faoliyatida uni shakllantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

2. Deontologiya fanining tarixiy va nazariy asoslari

"Deontologiya" atamasi ilk bor ingliz faylasufi Jeremi Bentham tomonidan 1834-yilda "Deontology or the Science of Morals" asarida ishlatilgan. U bu tushunchani "burch haqidagi fan" deb ta'riflagan. Biroq, zamonaviy kasbiy etika kontekstida deontologiya I. Kantning kategorik imperativi g'oyalari asosida rivojlandi. Kant fikricha, axloqiy harakat nafaqat natija, balki niyat va burch hissi bilan baholanishi kerak.

Rossiya va MDH mamlakatlari pedagogikasida deontologik masalalar G.I. Shchedrovitskiy, V.A. Slavenin, N.V. Kuzmina kabi olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ular deontologiyani shunchaki qoidalar to'plami emas, balki kasbiy faoliyatning mazmunini belgilovchi omil sifatida qaraganlar.

Zamonaviy tadqiqotchi L.N. Mazepova deontologik madaniyatni quyidagicha ta'riflaydi: "Deontologik madaniyat – bu shaxsning kasbiy faoliyat jarayonida o'zaro

munosabatlarning axloqiy normalarini bilishi, ularni qabul qilishi va amaliyotda qo'llashga bo'lgan tayyorligidir. Bu nafaqat bilim, balki ichki ehtiyoj va odatga aylangan xulq-atvor modelidir" [1, 45-b].

Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, deontologik kompetensiya statik holat emas, balki dinamik jarayon bo'lib, u doimiy ravishda takomillashib boradi. Tilshunoslik sohasida esa bu jarayon murakkablashadi, chunki til – bu nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki dunyoqaraz shakllantiruvchi quroldir.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar, xususan, professor U. Boltayev ta'kidlaganidek: "Milliy pedagogik an'analarimizda 'ustoz-shogird' munosabatlari deontologik me'yorlarning eng oliy namunasidir. Zamonaviy kompetensiya yondashuvi ushbu an'analarni yangi pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi" [2, 12-b].

Bu fikr shuni ko'rsatadiki, deontologik kompetensiyaning rivojlanishi milliy mentalitet va globallashuv tendensiyalarining dialektik birligiga asoslanishi kerak.

3. Deontologik kompetensiyaning tuzilmasi va komponentlari

Deontologik kompetensiya murakkab psixopedagogik hodisa bo'lib, u uchta asosiy komponentdan iborat: kognitiv (bilim), aksiologik (qadriyat) va faoliyatli (amaliy).

3.1. Kognitiv komponent

Bu komponent mutaxassisning kasbiy etika qoidalari, qonunchilik normalari, korporativ kodekslar va xalqaro konvensiyalar haqidagi bilimlar majmuasini o'z ichiga oladi. Til o'qituvchisi uchun bu – akademik halollik qoidalari, mualliflik huquqi, plagiat tushunchasi va uning oqibatlari haqida chuqur tushunchaga ega bo'lishdir.

Fransuz sotsiologi Emile Durkheimning ta'limdagi axloqiy tarbiya haqidagi g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning fikrlarini zamonaviy kontekstda tahlil qilgan J. Piaget shunday degan edi: "Axloqiy qoidalar bolalar (yoki talabalar) tomonidan majburan emas, balki o'zaro hamkorlik va o'zaro hurmat asosida qabul qilingandagina haqiqiy deontologik ong shakllanadi" [3, 89-b].

Demak, kognitiv komponent shunchaki qoidalarni yodlash emas, balki ularning mantiqiy va ijtimoiy zaruriyatini tushunishdir.

3.2. Aksiologik (Qadriyatli) komponent

Bu komponent mutaxassisning shaxsiy qadriyatlar tizimi, kasbiy g'ururi, vijdoni va mas'uliyat hissini o'z ichiga oladi. Aksiologik komponent deontologik xulq-atvorning "dvigateli" hisoblanadi. Agar o'qituvchi axloqiy me'yorlarni faqat jazodan qo'rqibgina bajarsa, bu haqiqiy kompetensiya emas, balki konformizm hisoblanadi.

Amerikalik pedagogik etika mutaxassisi K. Strike ta'kidlaganidek: "O'qituvchining axloqiy avtoriteti uning lavozimidan emas, balki uning adolatli, samimiy va o'quvchiga nisbatan g'amxo'r munosabatidan kelib chiqadi. Bu esa deontologik qadriyatlarning ichki lashganligini talab qiladi" [4, 112-b].

O'zbekiston sharoitida bu komponent "insonparvarlik", "halollik" va "mehnatsevarlik" kabi milliy qadriyatlar bilan boyitiladi. Til o'qituvchisi chet el madaniyatini o'rgatar ekan, o'z milliy qadriyatlariga sodiq qolishi va ularni targ'ib qilishi deontologik burchidir.

3.3. Faoliyatli (Amaliy) komponent

Bu komponent bilimsal va qadriyatli jihatlarning amaliyotdagi aksidir. Ya'ni, murakkab pedagogik vaziyatlarda (konfliktlar, baholash adolatsizligi shubhalari, talabaning shaxsiy muammolari) to'g'ri axloqiy qaror qabul qilish va uni amalga oshirish ko'nikmasidir.

Professor N.V. Kuzmina pedagogik mahorat tuzilmasida deontologik elementlarni alohida ajratib ko'rsatgan: "Pedagogik faoliyatning samaradorligi o'qituvchining nafaqat predmetni bilishi, balki o'quvchi bilan psixologik va axloqiy kontakt o'rnata olishiga bog'liq. Bu kontakt deontologik normalarga rioya qilish orqali mustahkamlanadi" [5, 67-b].

Tilshunoslik amaliyotida bu komponent quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

- Talabaning xatosini tuzatishda uning sha'niga tegmaslik;
- Guruhdagi tengsizlikni (gender, ijtimoiy status) yo'qotish;
- Ilmiy ishlarida manbalarga to'g'ri havola berish madaniyati.

4. Tilshunoslik va pedagogika faoliyatida deontologik muammolar

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti kabi maxsus yo'nalishdagi oliygohlarda deontologik masalalar ancha nozik tus oladi. Chet tillarini o'qitish jarayonida "madaniyatlararo ziddiyatlar" kelib chiqishi mumkin. Masalan, G'arb mamlakatlari adabiyotlarida ba'zi mavzular (din, siyosat, gender) ochiq muhokama qilinsa, sharqona mentalitetda bu mavzular ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladi. O'qituvchi deontologik kompetensiya doirasida ushbu chegaralarni his qilishi va dars jarayonini shunga moslashtirishi kerak.

Shuningdek, raqamli davrda "akademik halollik" masalasi keskinlashdi. Talabalar onlayn tarjima dasturlari yoki sun'iy intellektdan foydalanib, mustaqil ishlarini bajarishlari mumkin. Bu yerda o'qituvchining deontologik pozitsiyasi shundan iboratki, u nafaqat jazolamasligi, balki talabaga texnologiyadan etik foydalanishni o'rgatishi kerak.

Bu borada YUNESKOning ta'limdagi etika bo'yicha qo'llanmasida quyidagi muhim fikr keltirilgan:

"Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchining roli nazoratchidan ko'ra, axloqiy yo'l ko'rsatuvchi mentor sifatida namoyon bo'lishi kerak. Texnologiya axloqiy bo'shliqni to'ldirmaydi, aksincha, uni yanada chuqurlashtirishi mumkin" [6, 23-b].

O'zbekistonda olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik yosh o'qituvchilar nazariy jihatdan etika qoidalarini bilsa-da, amaliy vaziyatlarda (masalan, tanish-bilishchilik orqali baho qo'yish talabi kelib chiqqanda) deontologik prinsipiiallikni saqlab qola olmaydilar. Bu esa deontologik kompetensiyaning "faoliyatli" komponenti zaif ekanligidan dalolat beradi.

Professor Sh. Mirziyoyev ta'lim sifatini baholash tizimidagi axloqiy jihatlar haqida gapirar ekan, shunday ta'kidlaydi: "Baholash adolati – bu pedagogik deontologiyaning eng muhim ko'rsatkichi. Har bir baho o'qituvchining kasbiy vijdoni va professionalizm darajasining oynasidir" [7, 34-b].

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida baholash mezonlarini shaffoflashtirish va objektivlashtirish deontologik risqlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

5. Deontologik kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik shartlari

Yuqoridagi tahlillar asosida, tilshunoslik yo'nalishidagi talabalarda deontologik kompetensiyaning samarali shakllanishi uchun quyidagi shartlar yaratilishi lozim:

1. Integratsiyalashgan o'quv dasturlari: "Pedagogik etika" fani alohida o'qitilishi bilan birga, barcha maxsus fanlar (masalan, "Tarjima nazariyasi", "Lingvodidaktika") dasturlariga deontologik modullar kiritilishi kerak. Har bir mavzuda "Bu kasbiy jihatdan to'g'rimi?" degan savol muhokama qilinishi lozim.

2. Refleksiv amaliyot: Talabalarda o'z xulq-atvorini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish. Buning uchun "Pedagogik kundalik", "Axloqiy portfolio" va кейс-stadi (vaziyatli masalalar) usullaridan keng foydalanish tavsiya etiladi.

3. Mentorlik tizimi: Tajribali ustoz-o'qituvchilar yosh mutaxassislariga nafaqat metodik, balki axloqiy jihatdan ham rahbarlik qilishlari kerak. Ustozning shaxsiy namunasi eng kuchli deontologik tarbiya vositasidir.

4. Korporativ madaniyatni shakllantirish: Universitet darajasida "Akademik halollik kodeksi"ni ishlab chiqish va uni barcha ishtirokchilar (talaba, o'qituvchi, ma'muriyat) tomonidan imzolash orqali jamoaviy mas'uliyatni oshirish.

Bu yerda mashhur rus pedagogi K.D. Ushinskiyning so'zlarini eslash o'rinlidir: "Ta'limda hamma narsa o'qituvchining shaxsiga asoslanishi kerak, chunki ta'lim kuchi shaxsiyatdan kelib chiqadigan jonli buloqdir. Hech qanday darslik, hech qanday intizom qoidalari shaxsiyatni almashtira olmaydi" [8, 102-b].

Ushbu iqtibos deontologik kompetensiyaning markazida "Shaxs" turishini va uning doimiy o'z-o'zini takomillashtirish jarayoni ekanligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, deontologik kompetensiya zamonaviy tilshunos va pedagog-mutaxassisning kasbiy salohiyatining ajralmas qismidir. U nafaqat axloqiy qoidalarni bilishni, balki ularni hayotiy prinsiplarga aylantirishni, murakkab kasbiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishni va kasbiy mas'uliyatni his qilishni anglatadi.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tajribasi shuni ko'rsatadiki, deontologik kompetensiyaning rivojlanishi quyidagi natijalarni beradi:

1. Ta'lim jarayonidagi ishonch muhitining mustahkamlanishi;
2. Akademik halollikning oshishi va plagiat holatlarining kamayishi;
3. Bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligining ortishi (chunki ish beruvchilar nafaqat bilim, balki xulq-atvorni ham baholaydilar);

4. Madaniyatlararo dialogda milliy qadriyatlarining himoya qilinishi.

Kelajakda ushbu yo'nalishda quyidagi tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Deontologik kompetensiyaning diagnostika mezonlarini ishlab chiqish;
- Sun'iy intellekt sharoitida yangi deontologik вызовлар (chaqiriqlar)ni o'rganish;
- Xalqaro tajribani (Yevropa va Osiyo mamlakatlari) milliy sharoitga moslashtirish bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar olib borish.

Deontologik kompetensiya – bu yakuniy nuqta emas, balki mutaxassisning butun hayoti davom etadigan ma'naviy kamolot yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mazepova L.N. Professionalnaya etika i deontologiya pedagoga. – Moskva: Akademiya, 2019. – 210 b.
2. Boltayev U.B. Milliy pedagogik an'analar va zamonaviy ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2021. – 156 b.
3. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. – New York: Free Press, 2018 (Reprint). – 312 p.
4. Strike K.A. Ethical Leadership and Schools: Creating Community in Democratic Societies. – Thousand Oaks: Corwin Press, 2020. – 180 p.
5. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti pedagoga i rukovoditelya. – Sankt-Peterburg: SPbGPU, 2017. – 245 b.
6. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 45 p.
7. Mirziyoyev Sh. Ta'lim sifatini baholashning nazariy va amaliy asoslari. // Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar jurnali. – 2022. – №3. – 30-38 b.
8. Ushinskiy K.D. Chelovek kak predmet vospitaniya. (Tarjima va izohlar bilan). – Toshkent: O'qituvchi, 2015. – 410 b.
9. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020 (yangi tahrir 2023).
10. Urishov Sh.M. Chet tillarini o'qitishda kasbiy etika masalalari. // Xorijiy tillar pedagogikasi ilmiy-uslubiy jurnali. – 2025. – №1. – 12-18 b.